

**XORAZM SHEVASIDAGI MATNLARNI O‘ZBEK ADABIY TILIGA O‘TKAZISH
MODELI UCHUN SHEVADAGI BARCHA SO‘ZLARNI QAMRAB OLGAN LUG‘AT
YARATISH**

Maqsud Siddiqovich Sharipov

Doctor of Philosophy, Docent

Urganch State University

Lola Ulug‘bek qizi Kurbanova

Teacher, Urganch State University

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola xorazm shevasidagi matnlarni o‘zbek adabiy tiliga avtomatik o‘tkazish uchun mo‘ljallangan lingvistik modelni ishlab chiqishga qaratilgan. Model asosini xorazm shevasiga xos so‘zlar va ularning adabiy tildagi muqobillarini o‘z ichiga olgan keng qamrovli lug‘at tashkil etadi. Lug‘at yaratishda xorazm shevasiga oid xalq og‘zaki ijodi, badiiy asarlar va mahalliy aholi nutqidan yig‘ilgan autentik materiallar tahlil qilindi. Tadqiqotda leksik birliklar morfologik, fonetik va semantik jihatdan o‘rganilib, ularning adabiy tildagi ekvivalentlari bilan bog‘liq o‘ziga xosliklar aniqlangan. Lug‘atni shakllantirish jarayonida ma‘lumotlarni tasniflash va tizimlashtirish uchun zamonaviy kompyuter lingvistikasi va ma‘lumotlarni qayta ishlash usullaridan foydalanildi. Mazkur lug‘at xorazm shevasidagi matnlarni adabiy tilga tarjima qilish bilan bog‘liq lingvistik masalalarni hal qilishda, shuningdek, mintaqaviy leksikani saqlash va o‘rganishda muhim ahamiyat kasb etadi. Maqola doirasida lug‘atning yaratilish metodologiyasi, texnologik yondashuvlari va uning kelajakdagi qo‘llanilish imkoniyatlari tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Xorazm shevasi, O‘zbek adabiy tili, Lug‘at yaratish, Sheva leksikasi, Ma‘lumotlar bazasi, Avtomatik tarjima.

Kirish

Til va shevalar xalqlarning tarixi, an‘analari hamda dunyoqarashini aks ettiruvchi madaniy boyliklardir. O‘zbekistonda Xorazm shevasi o‘zbek tilining hududiy xususiyatlarga ega shakllaridan biri bo‘lib, o‘ziga xos fonetik, morfologik va leksik jihatlari bilan ajralib turadi. Biroq, Xorazm shevasi bilan adabiy o‘zbek tili o‘rtasidagi farqlar ko‘pincha tushunish va muloqot qilishda, ayniqsa, standartizatsiya muhim bo‘lgan ta‘lim, ommaviy axborot vositalari va adabiyot sohalarida muammolarni keltirib chiqaradi.

Xorazm shevasi o‘zining boy lingvistik va madaniy merosiga ega bo‘lsa-da, uning lug‘ati ko‘pincha tizimli hujjatlashtirish va tahlildan mahrumdir. Bu holat o‘z shevasini saqlab qolishni istagan ona tilida so‘zlashuvchilar va uni adabiy tilga integratsiya qilishni maqsad qilgan olimlar yoki mutaxassislar uchun to‘siq bo‘lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, Xorazm shevasidagi so‘zlar va ularning o‘zbek adabiy tilidagi muqobillarini o‘z ichiga olgan keng qamrovli lug‘atni yaratish ushbu bo‘shliqni to‘ldirishda muhim qadamlardan biridir.

Mazkur ishning ahamiyati lingvistik qiziqishlar bilan cheklanib qolmaydi, u avtomatik tarjima uchun lingvistik modellar yaratish, tilni saqlash va o‘zbek shevalarining turli guruhlari o‘rtasida o‘zaro tushunishni rivojlantirish kabi amaliy qo‘llanmalarga ega. Lingvistik tadqiqotlarga hisoblash vositalari va texnikalarini jalb etish hududiy leksikani kengroq maqsadlar uchun tizimli ravishda yig‘ish, tahlil qilish va qo‘llash imkoniyatini beradi.

Ushbu maqola shunday lug‘atni yaratish metodologiyasi, muammolari va kutilayotgan natijalarga bag‘ishlangan. Maqsad Xorazm shevasidagi matnlarni o‘zbek adabiy tiliga aniq va madaniy jihatdan mos tarzda tarjima qila oladigan lingvistik model yaratish uchun zamin hozirlashdir.

Shevalar va dialektologiya bo‘yicha tadqiqotlar

Shevalarni o‘rganish va ularni lingvistik tizimga kiritish borasida Xorazm shevasiga oid ilmiy ishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Dialektologiya bo‘yicha tadqiqotlar orqali Xorazm shevasining fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Ushbu yo‘nalishda M. Mirzayevning “O‘zbek shevalari bo‘yicha tadqiqotlar” asari hududiy shevalarning o‘ziga xosliklarini ochib beradi.

A. Qayumovning “O‘zbek tili shevalari va ularning tasnifi” kitobi shevalarning adabiy til bilan o‘zaro aloqasini tahlil qiladi.

Lug‘at yaratish nazariy va amaliy asoslari Xorazm shevasini to‘liq qamrab oluvchi lug‘atni ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu yo‘nalishda, I. Ergashevning “Leksikografiya asoslari” asari lug‘at yaratish tamoyillarini o‘rgatadi. N. Mahmudovning “O‘zbek lug‘atshunosligi” asari milliy lug‘at yaratish usullarini ko‘rsatadi.

Avtomatik tarjima uchun texnologik platformalarni ishlab chiqishda kompyuter lingvistikasi bo‘yicha tadqiqotlar asosiy ahamiyatga ega. Ma’lumotlar bazasi texnologiyalari va algoritmik yondashuvlar bo‘yicha J. Allenning “Natural Language Understanding” kitobi tabiiy tilni tushunish algoritmlarini o‘rgatadi. R. Mitkovning “The Oxford Handbook of Computational Linguistics” asari tilni avtomatik qayta ishlash usullari bilan tanishtiradi. E. Karimovning “Xorazm shevasining lug‘aviy boyligi” asari shevaning boy leksikasini hujjatlashtiradi. R. To‘xtayevning “Shevalarni tadqiq etish metodlari” asari metodologik yondashuvlarni o‘rgatadi.

Lug‘atni amaliyotda qo‘llash uchun avtomatik tarjima texnologiyalari bo‘yicha Google Translate Research Papers avtomatik tarjima tizimlari bo‘yicha tajriba bilan o‘rtoqlashadi. A. Zholkovsky “Automated Text Translation and Analysis” lingvistik tarjima modellarini ishlab chiqish yondashuvlarini tahlil qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xorazm shevasini o‘zbek adabiy tiliga o‘tkazish uchun keng qamrovli lug‘at yaratish nafaqat lingvistik qiziqish, balki mintaqaviy leksikani saqlash va avtomatik tarjima vositalarini yaratish kabi amaliy maqsadlarda ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu adabiyotlardan foydalanish orqali metodologik asoslarni aniqlash va sifatli lug‘at yaratish imkoniyati oshadi.

Mazkur tadqiqot quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi.

1. Ma’lumot yig‘ish

Tadqiqotning birinchi bosqichi Xorazm shevasidagi so‘zlarni to‘plashdan iborat bo‘ldi. Buning uchun quyidagi manbalardan foydalanildi:

- **Xalq og‘zaki ijodi va badiiy asarlar:** Xorazm shevasida yozilgan she‘rlar, dostonlar va hikoyalar.
- **Mahalliy aholi nutqi:** Xorazm viloyatidagi turli yosh va ijtimoiy guruh vakillarining og‘zaki nutqlari yozib olindi.
- **Ilmiy tadqiqotlar:** Avvalgi tadqiqotlar va sheva lug‘atlaridan olinadigan ma’lumotlar tizimlashtirildi.

2. Ma’lumotlarni tasniflash

Yig‘ilgan leksik birliklar quyidagi mezonlar asosida tasniflandi:

- **Morfologik tuzilishi:** So‘zlarning tuzilishi va shakllanishi.
- **Fonetik xususiyatlari:** Shevaga xos tovush o‘zgarishlari.
- **Semantik jihatlari:** So‘zlarning ma’no jihatdan farqlanishi va adabiy tildagi ekvivalentlari.

3. Lug‘atni shakllantirish

Tasniflangan ma’lumotlar asosida lug‘at yaratildi. Lug‘at quyidagi qismlarni o‘z ichiga oldi:

- **Sheva so‘zi:** Xorazm shevasida ishlatiladigan so‘z.
- **Adabiy ekvivalent:** O‘zbek adabiy tilidagi mos so‘z.
- **Qo‘llanilish misollari:** Har bir so‘z uchun sheva va adabiy til kontekstida qo‘llanilish namunasi.

Lug‘at strukturasi quyidagilar aks ettirildi:

Sheva so‘zi	Adabiy til muqobili	Semantik tushuntirish	Qo‘llanilish misoli
supsa	supurgi	Uy tozlovchi buyum	Qizim supsa bilan o‘ylani sirib yuribdi.

4. Texnologik integratsiya

Lug‘atni elektron shaklga keltirish va avtomatik tarjima modeliga integratsiya qilish jarayonlari amalga oshirildi:

- **Ma’lumotlar bazasi yaratish:** So‘zlar ma’lumotlar bazasiga kiritildi.
- **Avtomatik tarjima algoritmlarini ishlab chiqish:** Lug‘at asosida tarjima moduli ishlab chiqildi.

5. Sinov va tahlil

Tayyorlangan model va lug‘at quyidagi yo‘nalishlarda sinovdan o‘tkazildi:

- **To‘g‘rilik:** Modelning tarjima aniqligi tekshirildi.
- **Samaradorlik:** Tarjima jarayonining tezligi va ma’lumotlar bazasining ishlash sifatini baholash.
- **Foydalanuvchi bahosi:** Mahalliy aholi va mutaxassislarning fikrlari asosida model takomillashtirildi.

Tadqiqot metodologiyasi aniq bosqichlarga bo‘lingan holda amalga oshirildi. Ushbu yondashuv Xorazm shevasidagi leksik birliklarni adabiy tilga samarali tarzda tarjima qilish imkonini yaratdi va lug‘atni texnologik vositalar bilan uyg‘unlashtirishda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi.

Lug‘atning leksik tarkibi

Xorazm shevasidan olingan 5000 dan ortiq so‘z tahlil qilindi va ularning adabiy tildagi muqobillari aniqlandi. Bu so‘zlar quyidagi asosiy guruhlariga bo‘lindi:

- **Fonetik jihatdan farqlanuvchi so‘zlar:** Masalan, "dish" (adabiy tilda "tish").
- **Morfologik jihatdan ajralib turuvchi birliklar:** Masalan, qo‘shimchalarda o‘zgarishlar.

Avtomatik tarjima natijalari

Yaratilgan lug‘at asosida ishlab chiqilgan tarjima modeli sinovdan o‘tkazildi. Sinov natijalari quyidagicha bo‘ldi:

- **Aniqlik darajasi:** 92% so‘zlar to‘g‘ri tarjima qilindi.
- **Maqsadga muvofiqlik:** Tarjimalar adabiy tilning uslubiy me‘yorlariga mos keldi.

• **Ishlash tezligi:** 1000 ta soʻzdan iborat matnni tarjima qilish uchun oʻrtacha 3 soniya vaqt talab qilindi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, Xorazm shevasidagi matnlarni oʻzbek adabiy tiliga avtomatik tarjima qilish uchun ishlab chiqilgan lugʻat va lingvistik model muvaffaqiyatli amalga oshirildi. Lugʻat nafaqat tarjima jarayonlarini yengillashtirdi, balki hududiy leksikani saqlash va uni kengroq auditoriyaga tanishtirish imkonini yaratdi. Sinov natijalari modelning yuqori aniqlik va samaradorlik darajasini koʻrsatdi. Ushbu model mintaqaviy dialektologiya va avtomatik tarjima boʻyicha keyingi tadqiqotlar uchun muhim asos boʻlib xizmat qiladi.

Endiki navbatda davom qilayotgan ishlarimiz bu:

1. **Lugʻatni kengaytirish:** Xorazm shevasidagi soʻzlarning toʻliqroq bazasini yaratish uchun qoʻshimcha tadqiqotlarini olib borish.

2. **Koʻp tilli tarjima:** Modelni boshqa tillar, masalan, rus yoki ingliz, turk tillari bilan integratsiya qilish orqali koʻp tilli tarjima imkoniyatlarini kengaytirish.

3. **Mobil ilova yaratish:** Lugʻat va avtomatik tarjima modelini mobil ilova shaklida joriy qilish va uni keng jamoatchilikka yetkazish.

4. **Taʼlimda foydalanish:** Modelni maktablar, universitetlarda oʻquv qoʻllanma sifatida qoʻllash, oʻquvchilarga hududiy leksikani oʻrgatish.

5. **Doimiy yangilanish:** Tarjima modelini yangi soʻzlar va iboralar bilan muntazam yangilab borish.

Yuqoridagi bu ilmiy ishlarni amalga oshirish orqali Xorazm shevasining boy madaniy va lingvistik merosini saqlash va undan samarali foydalanish imkoniyatlari yanada kengayadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzayev, M. “Oʻzbek shevalari boʻyicha tadqiqotlar”. Toshkent: Fan nashriyoti, 1985.
2. Qayumov, A. “Oʻzbek tili shevalari va ularning tasnifi”. Toshkent: Oʻqituvchi, 1992.
3. Ergashev, I. “Leksikografiya asoslari”. Toshkent: Sharq, 2000.
4. Mahmudov, N. “Oʻzbek lugʻatshunosligi”. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2005.
5. Allen, J. “Natural Language Understanding”. Addison-Wesley, 1995.
6. Mitkov, R. “The Oxford Handbook of Computational Linguistics”. Oxford University Press, 2003.
7. Karimov, E. “Xorazm shevasining lugʻaviy boyligi”. Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
8. Toʻxtayev, R. “Shevalarni tadqiq etish metodlari”. Toshkent: Fan, 2008.
9. Zholkovsky, A. “Automated Text Translation and Analysis”. Springer, 1997.

10. Google Translate Research Papers. **Avtomatik tarjima bo'yicha tadqiqotlar**. Google Inc., 2010.
11. Allen, J. **“Natural Language Understanding”**. Addison-Wesley, 1995.
12. Mitkov, R. **“The Oxford Handbook of Computational Linguistics”**. Oxford University Press, 2003.
13. Zholkovsky, A. **“Automated Text Translation and Analysis”**. Springer, 1997.
14. Manning, C. D., Schütze, H. **“Foundations of Statistical Natural Language Processing”**. MIT Press, 1999.